

KOŁO NAUKOWE MŁODYCH GEOGRAFÓW
„GEOHOLICY”
UNIWERSYTET ŁÓDZKI

DZIEDZICTWO KULTUROWE - OCHRONA I ADAPTACJA JAKO SZANSA NA ROZWÓJ

pod redakcją
Wojciecha Tołoczko

Łódź 2008

Dziedzictwo kulturowe - ochrona i adaptacja jako szansa na rozwój

Copyright by Koło Naukowe Młodych Geografów
GEOHOLICY
Uniwersytet Łódzki

Recenzent:

dr Arkadiusz Niewiadomski, UŁ Łódź

Publikacja sfinansowana przez:

Prorektora ds. Nauki Uniwersytetu Łódzkiego

Projekt okładki: **Tomasz Minkiewicz**

Fotografie na okładce: **Krzysztof Wroński i Wojciech Tołoczko**

Adjustacja i skład komputerowy: **Wojciech Tołoczko**

Wydawca: PIKTOR s.c.

Druk i oprawa: Pikator s.c., ul. Gdańska 149, 90-539 Łódź

fax. (42) 617 03 07, tel. (42) 659 71 78

<http://www.pikator.pl>

e-mail: wydawnictwo@pikator.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa	5
Adamiak Czesław – Twierdza Toruń we współczesnej przestrzeni miasta	7
Bużalek Tomasz – Tramwajowe linie muzealne w Polsce, jako przykład wykorzystania zabytków ruchomych	21
Czerniak Anna – Pamięć o II wojnie światowej i wykorzystanie jej do promocji miasta – szansą na szybszy rozwój Wielunia	33
Drzazga Katarzyna, Kołodziejczak Krzysztof – Kompleks poprzemysłowy Izraela K. Poznańskiego, jego ochrona i adaptacja. Przykład rewitalizacji implantacyjnej	41
Górny Janusz – Rewitalizacja i adaptacja wybranych elementów infrastruktury kolejowej w Polsce	51
Kołosut Bartłomiej – Borne Sulinowo – adaptacja i wykorzystanie terenów powojaskowych	69
Kowalska Katarzyna – Cmentarz Żydowski oraz działalność Gminy Żydowskiej w Łodzi jako przykład dziedzictwa kulturowego miasta	77
Kulupa Radosław – Rola środków unijnych w popularyzacji dziedzictwa kulturowego, na przykładzie Szlaku Kościołów Drewnianych Puszczy Zielonka	85
Okupny Daniel – Szlak byłych miast tkackich wschodniej Wielkopolski jako dorobek dziedzictwa kulturowego i szansa na rozwój regionu	93
Pawlikowska Magdalena – Zamek Książ – tajemnice przeszłości szansą na ożywienie ruchu turystycznego	105
Wroński Krzysztof, Tołoczko Wojciech – Nawodnienia w dolinie Neru – szansą na rozwój hodowli	115

Czesław Adamiak¹

Twierdza Toruń we współczesnej przestrzeni miasta

Celem pracy był opis wpływu funkcji obronnej na rozwój Torunia z perspektywy historyczno-geograficznej oraz próba wskazania szans rozwoju jakie daje miastu forteczne dziedzictwo. Na początku przedstawiona będzie krótka historia twierdzy Toruń. Następnie opisany zostanie pośredni wpływ twierdzy na miasto, a więc wpływ na funkcje i ludność miasta. Później wskazane będą ślady i pozostałości twierdzy widoczne w strukturze przestrzennej miasta oraz opisana zostanie sukcesja funkcji budowlanej przeznaczenia wojskowego i obronnego (wpływ bezpośredni twierdzy na miasto). Na końcu autor oceni szanse rozwojowe jakie dziedzictwo forteczne tworzy przed miastem oraz stan i perspektywy ich wykorzystania.

Funkcję obronną (i powiązaną z nią funkcją wojskową), Toruń pełnił od średniowiecza do I wojny światowej. Uwarunkowana ona była zawsze strategicznym, granicznym położeniem miasta: do XV wieku Wisła w Toruniu oddzielała terytorium krzyżackie od Królestwa Polskiego, później Toruń był kluczowym miastem Prus Królewskich, regionu o strategicznym znaczeniu dla mocarstw walczących o dominację w regionie Bałtyku, a od początku XIX w. Toruń znalazł się w granicach Prus (potem Niemiec), w bezpośrednim sąsiedztwie granicy rosyjskiej. To graniczne położenie przynosiło Toruniowi różne, zarówno pozytywne jak i negatywne, następstwa – pozwoliło rozwinąć handel, dzięki któremu Toruń wyrósł na jedno z największych i najbogatszych miast ziem polskich, jednak wielokrotnie narażało miasto na zniszczenia oblężeń, a w XIX wieku doprowadziło do podporządkowania życia miasta wojsku, co ograniczało wszechstronny rozwój Torunia.

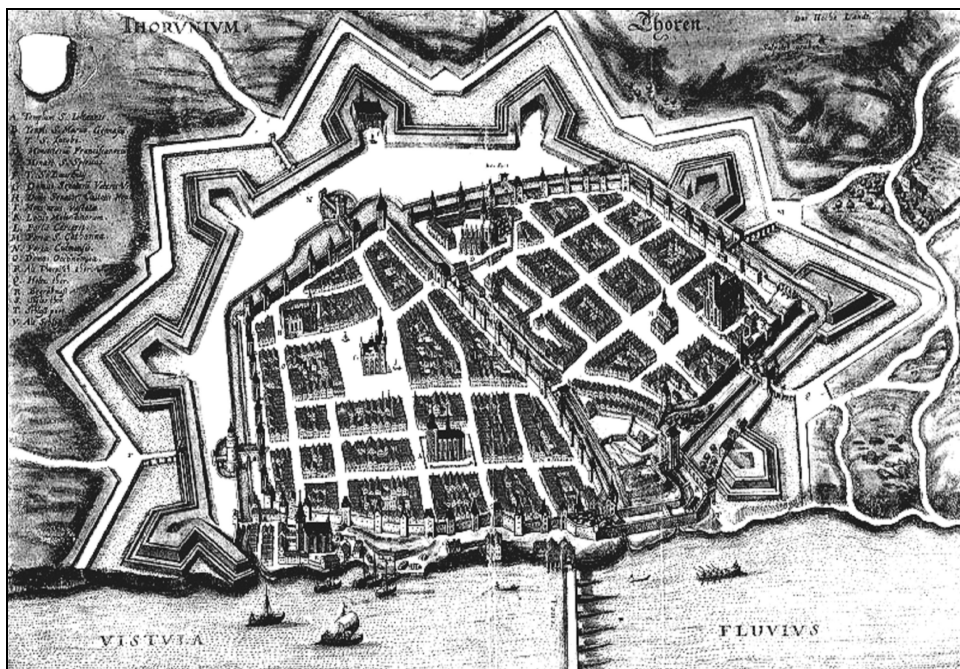
Historia miasta Toruń jest nierozdzielnie związana z dziejami twierdzy. Pozostałości twierdzy we współczesnym Toruniu to nie tylko średniowieczne

¹ Studenckie Koło Naukowe Geografów, Uniwersytet Mikołaja Kopernika,
ul. Gagarina 9, 87-100 Toruń

mury obronne i dziewiętnastowieczne forty, ale też wyraźne ślady w rozplanowaniu miasta i niektórych funkcjach.

Historia Twierdzy Toruń

Mimo, że pierwszy umocniony gród na terenie Torunia powstał już w X wieku, to za początek miasta przyjmuje się wydanie dokumentu lokacyjnego w 1233 roku. W ciągu kilkunastu lat miasto zostało rozszerzone do rozmiarów obecnego Starego Miasta, a w 1264 roku na wschód od niego lokowano Nowe Miasto Toruń. Obydwa miasta były otoczone niezależnymi systemami fortyfikacji składającymi się z murów obronnych (jednego lub dwóch pierścieni) i mokrej fosi o łącznej długości 4 km wzmocnionych w sumie 54 basztami, 11 bramami i 2 barbakanami. Średniowieczne fortyfikacje Torunia należały do najpotężniejszych w Polsce i odpowiadały znaczeniu handlowemu i politycznemu miasta w XIV-XVII wieku.

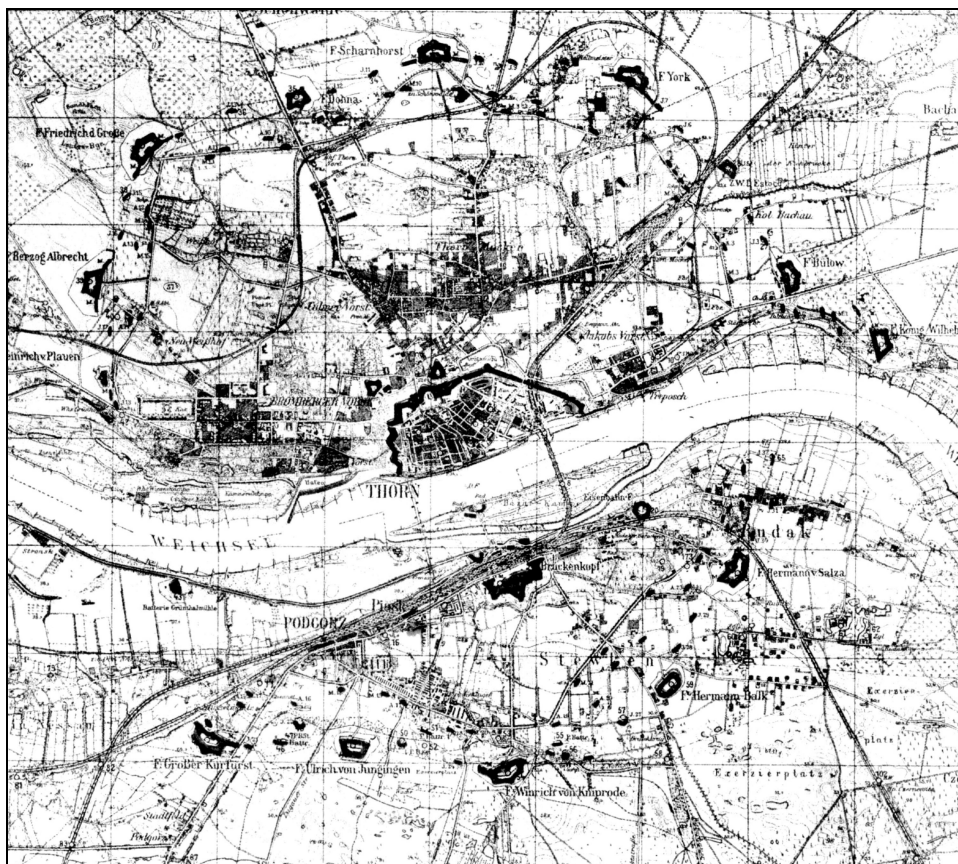

Ryc. 1. Toruń w 1641 r. Widoczne mury obronne i fortyfikacje bastionowe.
źródło: www.his.umi.torun.pl

Oprócz fortyfikacji miejskich na terenie obecnego Torunia i okolic wzniesiono od XIII do XV wieku cztery zamki obronne – dwa krzyżackie (Vogelsang w Małej Nieszawce i zamek komturewski) oraz dwa polskie (Dybowski na lewym brzegu Wisły, na przeciwko Starego Miasta i w Złotorii

w widłach Wisły i Drwęcy). Największą historyczną rolę odegrał zamek komturewski, który, zbudowany w bezpośrednim sąsiedztwie Starego i Nowego Miasta, miał utrzymywać krzyżacką władzę nad miastem i Ziemią Chełmińską. W 1454 roku po buncie pruskich miast został jednak zajęty i zniszczony przez mieszczan. Od tego czasu pozostawiony w ruinie, stanowiąc pomnik dawnej siły i niezależności miasta.

Z rozwojem techniki wojennej średniowieczne umocnienia murowane stały się wkrótce przestarzałe. Na początku XVII wieku miasto podjęło wysiłek budowy nowego pierścienia fortyfikacji bastionowych według wzorów holenderskich. Stare i Nowe Miasto otoczono wałem szerokości 40 m i wysokości 8 m uformowanym w 8 bastionów oraz fosą (ryc. 1). Szańcami ufortyfikowano też przyczółek mostu na lewym brzegu Wisły. W niespokojnych XVII i XVIII wieku twierdza była wielokrotnie oblegana, a fortyfikacje niszczone i na powrót odbudowywane i modernizowane przez kolejne załogi.

Ryc. 2. Twierdza Toruń pod koniec XIX wieku (obiekty forteczne czarne).
źródło: www.torun.tpf.pl

W 1815 roku, po kongresie wiedeńskim, Toruń na następne 105 lat stał się częścią Prus, a potem Niemiec. Ze względu na położenie – miasto znalazło się 10 km od granicy rosyjskiej i było pierwszym niemieckim miastem na Wiśle – od początku niemieckiego panowania rozwijano wojskową i obronną funkcję Torunia. Do 1836 r. przebudowano pierścień wałów, dodano dwa nowe forty: św. Jakuba na wschód od miasta i Przyczółek Mostowy strzegący mostu od lewej strony Wisły, a także szereg budowli uzupełniających: arsenały, koszary itp. Po budowie linii kolejowej w latach 60. powstał Fort Kolejowy na wyjeździe w stronę granicy rosyjskiej.

W 1872 władze niemieckie zdecydowały o budowie w Toruniu całkiem nowego systemu fortyfikacji dostosowanego do warunków współczesnej wojny. Nowa twierdza składała się z dwóch pierścieni (fortyfikacji) – przebudowanego pierścienia wewnętrznego i nowego nieciągłego pierścienia zewnętrznego o długości 22 km, otaczającego miasto w promieniu 3,1-3,5 km. W latach 1872-1893 wieku zbudowano wokół Torunia 15 fortów (każdy o rozpiętości 300-400 m i mieszczący 400-800 żołnierzy) oraz ok. 200 schronów, baterii i innych dzieł obronnych. Przebudowano wewnętrzny pierścień fortyfikacji i zlokalizowano w jego obrębie arsenały, magazyny i koszary. Przy okazji wyburzono większość średniowiecznych murów, na których miejscu zbudowano szereg budowli użyteczności publicznej oraz wojskową dzielnicę Wilhelmstadt (ryc. 2).

Dziewiętnastowieczna twierdza Toruń nigdy nie stała się przedmiotem walk. Przebieg I wojny światowej odbiegł od dziewiętnastowiecznych planów niemieckich strategów, wojska rosyjskie nigdy nie przekroczyły w tym miejscu granicy, a w 1920 na mocy ustaleń pokojowych z Wersalu Toruń wraz z większością Pomorza Nadwiślańskiego znalazł się w granicach Polski. Utrata strategicznego położenia a także częściowy demontaż i dewastacja fortyfikacji dokonana przez wycofujące się wojsko niemieckie doprowadziły do utraty znaczenia twierdzy. Również w czasie II wojny światowej Toruń ani w 1939, ani w 1945 roku nie był broniony, dzięki czemu uniknął zniszczeń. Część fortów w czasie okupacji hitlerowskiej służyła jako obozy niemieckie, a Fort VII – jako obóz przejściowy dla więzionych Torunian i miejsce masowych egzekucji (Biskup 1983).

Wpływ na funkcje i ludność Torunia

Historię miasta i twierdzy Toruń można podzielić na trzy zasadnicze okresy. Pierwszy okres świetności miasta trwający do początku XVII wieku, to okres prymatu miasta nad twierdzą. Twierdza była wtedy produktem miasta, wyrazem jego potęgi ekonomicznej i politycznej, służyła obronie interesów miasta. Drugi okres, rozpoczęty na początku XVIII wieku, a trwający do początku XX wieku, to okres, w którym twierdza dominowała nad miastem. W trzecim okresie,

trwającym od włączenia Torunia do Polski w 1920 roku, miasto nie pełniło już więcej funkcji obronnej.

Realizacja funkcji obronnej począwszy od XVII wieku miała negatywny wpływ na rozwój miasta. Oprócz tego, że pierścień umocnień ograniczał możliwości przestrzennej rozbudowy miasta, Toruń ponosił do XIX wieku ekonomiczne koszty utrzymania załogi twierdzy, a kolejne wojny i oblężenia przynosiły miastu straty ekonomiczne (wstrzymanie handlu), materialne (bombardowania i zniszczenia, zwłaszcza na przedmieściach, które każdorazowo były burzone i palone przez samych obrońców nie chcących dać schronienia oblegającym) i demograficzne (emigracja mieszkańców spowodowana niszczeniem przedmieść i kryzysem ekonomicznym).

Do XVIII wieku Toruń pełnił przede wszystkim funkcje handlowe i rzemieślnicze. Na początku XIX wieku dominować zaczęła funkcja obronno-wojskowa, a funkcje usługowe miały mniejsze znaczenie. Jako ośrodek centralny Toruń stracił znaczenie na rzecz sąsiedniej Bydgoszczy i został zdegradowany do rangi ośrodka o zasięgu lokalnym. Ożywienie rozwoju Torunia nastąpiło pod koniec XIX wieku i związane było z dalszą rozbudową twierdzy i garnizonu, a także funkcji administracyjnej. Do I wojny światowej Toruń był miastem wojskowo-urzędniczym z średnio rozwiniętą funkcją usługową i praktycznie bez funkcji przemysłowej. W przededniu I wojny światowej 25% mieszkańców i 30% zabudowań związanych było z twierdzą i garnizonem (Biskup 1983, Przybyszewski 1994).

Po I wojnie światowej nastąpiła zmiana funkcji miasta. Ograniczeniu uległa funkcja wojskowa. Toruń w II Rzeczypospolitej był wciąż ważnym garnizonem (siedzibą Okręgu Korpusu, Centrum Wyszkozenia Artylerii, a także Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej), jednak stracił status twierdzy a obiekty obronne, zwłaszcza forty w większości opuszczono. 20-lecie międzywojenne to okres przyspieszonego rozwoju miasta. Stało się ono siedzibą województwa pomorskiego, rozwijała się administracja, usługi, obsługi regionu, port i węzeł kolejowy, zaczął też rozwijać się przemysł. Po II wojnie światowej Toruń stracił swoje znaczenie administracyjne na rzecz Bydgoszczy. Dalej ograniczona została też funkcja wojskowa. Od 1949 roku do Bydgoszczy przeniesiono siedzibę Pomorskiego Okręgu Wojskowego. W Toruniu przestał stacjonować garnizon wojska. Do 1993 roku w Toruniu stacjonowała za to jednostka inżynierjno-logistyczna Armii Radzieckiej. W latach powojennych Toruń przekształcił się w miasto przemysłowo-usługowe, w ostatnich latach szczególnie rozwijające funkcje naukowo-edukacyjną i turystyczną. Funkcja wojskowa została znacznie zdegradowana i obecnie odgrywa małe znaczenie. Do dziś Toruń jest ośrodkiem szkolenia wojska: mieści się tu Centrum Szkolenia Artylerii i Uzbrojenia, w lewobrzeżnej części miasta oraz na terenie sąsiedniej gminy Wielka Nieszawska znajduje się poligon artyleryjski.

Pośrednio przez tworzenie nowych i ograniczanie innych funkcji lub przez ograniczenia w rozwoju przestrzennym zabudowy twierdza wywierała też

wpływ na rozwój ludnościowy oraz przemiany struktury społecznej i etnicznej ludności Torunia. Według historyków w czasach świetności XVI-XVII wieku miasto wraz z przedmieściami mogło liczyć ponad 20 tysięcy mieszkańców. Zniszczenia wojenne i upadek handlu toruńskiego w XVIII wieku doprowadziły do depopulacji miasta, które na początku XIX wieku miało jedynie 7 tys. mieszkańców. Struktura ludności też się zmieniła, coraz większy był udział ludności pochodzenia miejscowego (polskiego). Widoczny wzrost liczby ludności miasta odnotowano w drugiej połowie XIX wieku i był spowodowany rozbudową twierdzy, rozwojem garnizonu. Z jednej strony do miasta napływała więc ludność niemiecka, głównie urzędnicy i oficerowie, z drugiej strony wzmógł się napływ ludności polskiej z okolic Torunia, zatrudnianej głównie przy budowie fortów. Ta uboga ludność często przybywała do Torunia czasowo, na okres realizacji inwestycji, po czym wracała do miejsc pochodzenia. Ubodzy robotnicy budowlani mieszkali na przedmieściach o niskim standardzie zabudowy (Mokre), podczas gdy zamożni mieszkańcy (urzędnicy, oficerowie, lekarze, nauczyciele itd.) zamieszkiwali zespół śródmieścia, a później przede wszystkim prestiżowe Bydgoskie Przedmieście.

Większość mieszkających w Toruniu Niemców stanowili pracownicy cywilnej i wojskowej administracji niemieckiej i ich rodziny. Po 1920 roku emigrowali oni z miasta, a w ich miejsce przybyła ludność polska. Stąd w latach 30. Niemcy stanowili jedynie 3-5% ludności miasta. Przy niskiej liczebności populacji żydowskiej oznaczało to, że Toruń był najbardziej polskim etnicznie spośród miast wojewódzkich II Rzeczypospolitej. Rozwój nowych funkcji oraz ruch budowlany w uwolnionym spod ograniczeń wojskowych pasie przedfortecznym spowodował najszybszy w historii miasta wzrost zaludnienia: w ciągu 20 lat międzywojnia populacja Torunia podwoiła się z 37 do 79 tys. (Biskup 1983, Przybyszewski 1994).

Wpływ na strukturę przestrzenną Torunia

Realizacja obronnej funkcji Torunia przez wieki ograniczała przestrzenny rozwój miasta. Jej wpływ widać w rozplanowaniu miasta, układzie komunikacyjnym, planie toruńskiego węzła kolejowego, wieku i charakterze zabudowy poszczególnych części miasta. W odniesieniu do Torunia zastosowanie znajduje koncepcja *fringe belt* mówiąca, że rozwój przestrzenny miast zachodzi etapami, które pozostawiają łatwe do zidentyfikowania ślady w strukturze przestrzennej miasta przybierającej układ zespołu koncentrycznych pierścieni (Baranowska 2007). Etapom przestrzennego rozwoju miasta odpowiadają obszary zabudowy mieszkaniowej, a etapom, w których miasto osiągnęło przeszkody w rozwoju – pierścienie terenów zielonych lub obiektów użyteczności publicznej. W planie Torunia wyraźnie widoczny jest dawny pierścień fortyfikacji, który otacza zespół staromiejski i oddziela go od innych dzielnic. W ciągu 600 lat historii miasto zamykało się w granicach murów

obronnych, przedmieścia były ekstensywnie zagospodarowane, a ich zabudowa niszczona przy każdym oblężeniu. Na przedmieściach nie zachowały się zabudowania sprzed 1813 roku, kiedy Toruń po raz ostatni był oblegany. Mniej zauważalne jest oddziaływanie pierścienia XIX-wiecznych fortyfikacji. Jednak do lat 60. w planowaniu przestrzennym miasta pierścień fortów uznawano za naturalną docelową granicę rozbudowy.

Koncentryczna struktura przestrzenna uwarunkowana istnieniem przez długi czas bariery rozwoju przestrzennego w postaci pierścienia fortyfikacji jest wyraźnie zauważalna w centralnej części Torunia. Centralnie umiejscowiony jest zespół staromiejski, na który składa się Stare Miasto, Nowe Miasto i Zamek Krzyżacki. W tej części miasta do teraz zachowany został średniowieczny plan. Zabudowa pochodzi najczęściej z XIX wieku, choć liczne są starsze zabytki, choćby gotyckie kościoły i ratusz, czy renesansowe pałace i spichrze. Ta najstarsza część miasta opasana jest pierścieniem powstałych pod koniec XIX wieku w miejscu wyburzonych średniowiecznych murów budynków użyteczności publicznej: straży pożarnej, starostwa (ob. Urząd Miejski), hotelu, teatru, szkoły przemysłowej (od 1945 pierwsza siedziba UMK, ob. Wydział Filologiczny), sądu, więzienia i banku (ob. Muzeum Uniwersyteckie). Na wschód od Nowego Miasta na terenach uzyskanych po przebudowie fortyfikacji wybudowano w tym samym czasie wojskową dzielnicę Wilhelmstadt z koszarami, mieszkaniami dla oficerów, szkołą, szpitalem i kościołem. Kolejny pierścień zajmuje teren, który zajmowały wewnętrzne fortyfikacje (ryc.3). Zostały one w większości wyburzone w latach 20., a dzięki staraniom toruńskich urbanistów (zwłaszcza Ignacego Tłoczka) pozyskany teren nie został zabudowany, ale zajmują go w większości tereny zielone (Dolina Marzeń, skwer przy Placu Rapackiego, Jordanki, Park Etnograficzny), w które wkomponowane są międzywojenne gmachy użyteczności publicznej: Muzeum Ziemi Pomorskiej (ob. Wydział Matematyki UMK), Starostwa Krajowego (ob. Wydział Humanistyczny UMK), Banku Rolnego (ob. BGŻ), Urzędu Wojewódzkiego i Ubezpieczalni Społecznej (ob. przychodnia). Budynki te, utrzymane w stylu polskiego modernizmu, kontrastują z „germańskimi” neogotyckimi i klasycystycznymi gmachami pierścienia XIX/XX-wiecznego, z którymi sąsiadują przez ulicę Wały Gen. Sikorskiego – obwodnicę Starego Miasta. W tym roku na Jordankach, w sąsiedztwie międzywojennych budynków oddano do użytku nowo wybudowany na Jordankach gmach Centrum Sztuki Współczesnej, a obok rozpoczyna się budowa sali koncertowej (Tłoczek 1971).

Do roku 1909 obowiązywały ograniczenia w zabudowie pasa przedfortecznego rozciągającego się na szerokość 1300 stóp poza wewnętrznym pasem fortyfikacji. Stąd bierze się paradoksalna z pozoru sytuacja, że zabudowa sąsiadująca z pasem zielonym dawnych wałów jest młodsza (międzywojenna i powojenna) od zabudowy bardziej oddalonych od śródmieścia fragmentów przedmieść (zwłaszcza Bydgoskiego). W XIX wieku tereny poza wałami użytkowano rolniczo, ogrodniczo, lokalizowano tu też cmentarze (trzy istniejące

do dziś). Powstające w oddaleniu od śródmieścia przedmieścia były wyizolowane i słabo skomunikowane z centrum (ryc. 2). Ich zabudowa z reguły była niskiej jakości, dlatego zastąpiła je zabudowa młodsza, a duże fragmenty oryginalnej, XIX-wiecznej tkanki miejskiej można spotkać tylko na Bydgoskim Przedmieściu, m.in. przy ul. Mickiewicza, Reja, czy Kochanowskiego. XIX-wieczną zabudowę bliżej śródmieścia reprezentują niskie budynki wykonane w nietrwałych technologiach (tylko takie były tu dozwolone): z drewna i cegły szachulcowej (Kwiatkowska 1973).

Ryc. 3. Stare Miasto na początku XX wieku. Widoczne wały wokół miasta.
źródło: www.turystyka.torun.pl

Bezpośredni wpływ zewnętrznego pierścienia XIX-wiecznych fortyfikacji na kształt miasta jest mniej zauważalny niż pierścienia wewnętrznego. Do lat 70. poza nim lokalizowano jedynie inwestycje o charakterze podmiejskim. Już za czasów niemieckich powstał tam poligon wojskowy (później Jednostka Armii Radzieckiej, obecnie teren przygotowywany pod budowę osiedla mieszkaniowego) i osiedle willowe (Wrzosa I). W okresie międzywojennym przy wyjeździe na Bydgoszcz wzniesiono fabrykę chemiczną (później Polchem) i lotnisko. Po wojnie poza pierścieniem fortów lokalizowano kolejne kombinaty przemysłowe (Elana, Merinotex), a także cmentarz, oczyszczalnię ścieków, wysypisko śmieci, elektrociepłownię. Dopiero w latach 70. linię fortów

przekroczyła zabudowa o typowo miejskim charakterze – przy drodze na Warszawę zbudowano kompleks osiedli mieszkaniowych Rubinkowo.

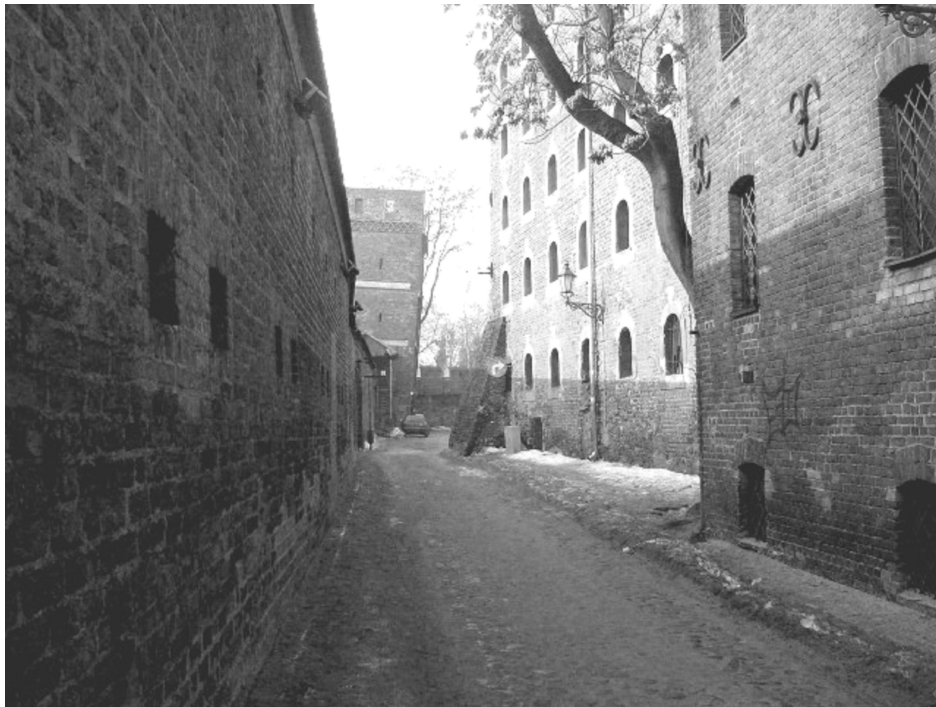
Ślady po twierdzy widać wyraźnie w układzie drogowym Torunia. W XIX wieku wraz z budową zewnętrznego pierścienia fortyfikacji wytyczono sieć szerokich dróg służących zaopatrzeniu poszczególnych elementów twierdzy. Dziś poprowadzone ich śladem, stanowią szkielet sieci drogowej miasta. Drogi promieniowe, łączące centralne zaplecze z fortami, pełnią obecnie funkcję głównych ulic wylotowych ze śródmieścia (ul. Bydgoska, Chełmińska, Grunwaldzka, Grudziądzka, Chrobrego, Lubicka). Droga obwodowa – rokada – to obecne ulice Okrężna, Polna, Wschodnia i Okólna. W okresie międzywojennym były plany połączenia brzegów Wisły dwoma mostami łączącymi dwa fragmenty rokady właśnie, i na te plany powoływali się planiści decydujący o lokalizacji projektowanego obecnie nowego mostu, który powstanie w ciągu ulicy Wschodniej. Równie duże znaczenie jak ulice wytyczone śladem dawnych dróg zaopatrzeniowych twierdzy mają te zbudowane dzięki usunięciu fortyfikacji. W latach 20. w miejscu wewnętrznego pierścienia umocnień zbudowano obwodnicę śródmieścia: Aleję 700-lecia Torunia (ob. Al. Jana Pawła II) wprowadzającą ruch na powstający wtedy most drogowy i ulicę Wały umożliwiającą skomunikowanie zachodu i wschodu miasta z pominięciem śródmieścia. W tym samym czasie dawne wały przecięto trzema nowymi ulicami usprawniającymi komunikację między śródmieściem a przedmieściami (ul. Chopina, Gregorkiewicza i Traugutta). W latach 70. zbudowano nową trasę W-Z, w centralnym odcinku równoległą do Wałów z wykorzystaniem miejsca pozostawionego po wyburzonych fortyfikacjach.

Wymogom obronnym twierdzy swoje specyficzne rozplanowanie zawdzięcza toruński węzeł kolejowy. Pierwsza przebiegająca przez Toruń linia kolejowa z Bydgoszczy do Kutna powstała w 1861 i omijała Toruń po lewej stronie Wisły. Dwanaście lat później zbudowano linię Poznań-Wystruć, która w Toruniu przekraczała Wisłę. Węzeł kolejowy zaplanowano tak, aby dwa strategiczne obiekty: dworzec i most znalazły się w obrębie wewnętrznego pierścienia fortyfikacji. Dworzec Główny powstał więc wewnątrz fortu, Przyczółek Mostowy po lewej stronie Wisły, a most kolejowy na wschód od miasta. W pobliżu śródmieścia zmieścił się tylko niewielki przystanek Toruń Miasto w sąsiedztwie Fortu św. Jerzego.

Współczesna sukcesja funkcji obiektów fortecznych i wojskowych Torunia

Do dziś zachowały się w Toruniu budowle fortyfikacyjne z dwóch okresów: średniowieczne oraz XIX-wieczne. Pozostałości średniowieczne to fragment murów miejskich długości 1 km z 9 basztami i 3 bramami, ruiny zamku komturskiego oraz trzech pozostałych zamków Torunia i okolic. Zachowany odcinek murów obronnych miasta otacza Stare Miasto od strony Wisły i współtworzy znak rozpoznawczy Torunia, piękną panoramę Starówki z lewego

brzegu rzeki. Wraz z ruinami zamku wchodzi w skład zespołu staromiejskiego wpisanego w 1997 roku na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO (fot.1). Spośród ruin trzech pozostałych zamków jedynie Zamek Dybowski, korzystnie zlokalizowany w sąsiedztwie śródmieścia, tuż za mostem drogowym, wykorzystywany jest ekstensywnie przez mieszkańców do celów rekreacyjnych, jednak pozbawiony jest jakiegokolwiek infrastruktury. Istnieją plany adaptacji go do celów rekreacyjnych, m.in. przez zorganizowanie tam miejsca dla koncertów plenerowych.

Fot. 1. Gotyckie mury obronne, Stare Miasto
źródło: www.turystyka.torun.pl

XIX-wieczne obiekty obronne w Toruniu to przede wszystkim 18 fortów (15 pierścienia zewnętrznego i 3 (starszych) pierścienia wewnętrznego), które od 1971 roku chronione są prawem jako zabytki. Choć ze względu na specyfikę pierwotnej funkcji trudniej jest przystosować je do innego wykorzystania, to ze względu na solidne wykonanie i duże powierzchnie i kubatury często są adaptowane do funkcji składowych i przemysłowych. W ten sposób użytkowanych jest 7 fortów (w trzech są zlokalizowane winiarnie). Wojsko wciąż użytkuje 4 forty, przede wszystkim w lewobrzeżnej części miasta, na terenie poligonu wojskowego. 5 fortów nie jest użytkowanych. Część z nich służy jako schronienie dla bezdomnych (ten sposób użytkowania fortów był

powszechny w okresie kryzysu międzywojennego). Jeden fort (św. Jakuba) zaadaptowano do celów mieszkalnych (tab.1).

Tabela 1. Sukcesja funkcji fortów toruńskich.

Numer	Nazwa pruska	Nazwa polska	Obecna funkcja
	Brückenkopf	Przyczółek Mostowy	fabryka serów topionych, park
	Jacobsfort	św. Jakuba	mieszkania, magazyny
	Eisenbahnfort	Kolejowy	brak
I	König Wilhelm I	Jan III Sobieski	winiarnia
II	(Buchrafort) Bülow	Stefan Czarniecki	winiarnia
III	Werk L'Estocq	Stanisław Jabłonowski	hurtownia kwiatów
IV	Yorck	Stanisław Żółkiewski	udostępniony do zwiedzania i rekreacji, schronisko, restauracja
V	Scharnhorst	Karol Chodkiewicz	magazyn wojskowy
VI	Dohna	Jarema Wiśniowiecki	brak
VII	Friedrich der Grosse	Tadeusz Kościuszko	winiarnia, miejsce pamięci narodowej, część dostępna do zwiedzania
VIII	Herzog Albrecht	Kazimierz Wielki	brak
IX	Heinrich von Plauen	Bolesław Chrobry	zakład przemysłowy
X	Batterie Grünthalmühle	Bateria Nadbrzeżna	brak
XI	Grosser Kurfürst	Stefan Batory	dawniej magazyn, obecnie brak
XII	Ulrich von Jungingen	Władysław Jagiełło	poligon wojskowy
XIII	Winrich von Kniprode	Karol Kniaziewicz	jednostka wojskowa
XIV	Hermann Balk	Józef Bem	jednostka wojskowa
XV	Hermann von Salza	Henryk Dąbrowski	zakład przemysłowy

źródło: opracowanie własne

Jedynym toruńskim fortem wykorzystanym na funkcje turystyczne i rekreacyjne jest Fort IV (fot.2). Od lat 90. jest on przystosowywany do pełnienia różnorodnych usług turystycznych i sportowo-rekreacyjnych przez prywatnego gospodarza. Fort został wyrestaurowany, częściowo przywrócono oryginalne wyposażenie i przystosowano obiekt do zwiedzania. We wnętrzu zlokalizowano schronisko na 137 miejsc, stołówkę, winiarnię, salę imprezową. W forcie oprócz zwiedzania z przewodnikiem organizowane są ogniska, zabawy sportowe (wspinanie, strzelanie, survival), „żywe lekcje” dla grup szkolnych, bale i inne imprezy.

Fot. 2. Fort IV.

źródło: www.fort.torun.pl

Twierdza XIX-wieczna poza budowlami typowo obronnymi (fortami) pozostawiła też po sobie kilka kompleksów innych zabudowań: dawnych koszar, magazynów, arsenałów i in. Największe koncentracje zabudowań powojennych (poza fortami) znajdują się w lewobrzeżnej części miasta, w śródmieściu (dawne Wilhelmstadt i na obrzeżach Starego i Nowego Miasta), między Przedmieściem Jakubskim a Mokrem (ul. Sobieskiego) oraz na Bydgoskim Przedmieściu (ul. Sienkiewicza, Bema, Antczaka). Tylko część tych obiektów zajmuje obecnie wojsko (Centrum Szkolenia Artylerii – głównie lewobrzeżny Toruń oraz przy ul. Sobieskiego). Wiele obiektów, zwłaszcza w skupieniu śródmiejskim od lat pełni inne funkcje, m.in. urzędy, szkoły i mieszkania. Część była przez lata zaniedbana ze względu na brak pomysłu i pieniędzy na ich zagospodarowanie (np. arsenał w pobliżu mostu, obecnie adaptowany przez prywatnego inwestora na hotel). Restrukturyzacja armii w latach 90. znacznie zmniejszyła potrzeby wojska, a wprowadzenie rynkowych zasad w gospodarowaniu gruntami skłoniło armię to sprzedaży atrakcyjnych terenów często zlokalizowanych blisko centrum (np. plac apelowy przy CWaiU położony 1 km od Rynku Nowomiejskiego, na którym deweloper zbudował osiedle mieszkaniowe, czy grunty między ul Broniewskiego a Sienkiewicza na

których budowane będzie nowe osiedle). Na zwolnionych przez wojsko terenach przy ul. Bema miasto planuje budowę hali widowiskowo-sportowej.

Twierdza Toruń jako szansa rozwoju miasta

Naturalnym kierunkiem wykorzystania fortyfikacji, zarówno średniowiecznych, jak i XIX-wiecznych, wydaje się być turystyka i rekreacja. Turystyka to jeden z głównych kierunków rozwoju Torunia. Dostępność i zróżnicowanie oferty aktywnej rekreacji decyduje za to o jakości życia mieszkańców Torunia i jest istotna z punktu widzenia rozwoju miasta jako ośrodka naukowego, kreatywnego, przyciągającego osoby twórcze. Dobrze rozwinięta baza rekreacyjna jest też dla Torunia ważna w kontekście tworzenia się metropolii bydgosko-toruńskiej, w której Toruń zamierza stanowić ośrodek, nauki, kultury i rekreacji właśnie.

Od lat problemem rozwoju priorytetowej dla Torunia funkcji turystycznej jest mało zróżnicowana, wąska oferta turystyczna miasta: Toruń kojarzony jest przede wszystkim z zabytkami średniowiecznego zespołu staromiejskiego i to on jest głównym, a niestety często i jedynym, celem odwiedzin Torunia. Dlatego większość turystów spędza w tym mieście nie więcej niż jeden dzień. Rozszerzenie i zróżnicowanie oferty turystycznej tak, aby przyjezdni o różnych zainteresowaniach i wymaganiach mogli spędzić tu więcej czasu jest jednym z głównych wyzwań stojących przed miastem. W ostatnich czasach coraz większe znaczenie zyskują niszowe formy turystyki, jak choćby turystyka fortyfikacyjna. Toruń ma znakomite warunki aby ją rozwinąć i stać się wiodącym miastem oferującym ten rodzaj turystyki. Potrzeba do tego jednak odpowiednich działań: uporządkowania fortyfikacji, udostępnienia ich zwiedzającym, odpowiedniego zagospodarowania części z nich, stworzenia systemu informacji i promocji tak, aby wyjść naprzeciw oczekiwaniom różnych grup odbiorców: zarówno masowego turysty, jak i pasjonata fortyfikacji z dużą wiedzą i wymaganiami. Odpowiednie zagospodarowanie fortów pozwoliłoby też stworzyć ofertę turystyki kongresowej.

Opisany wyżej Fort IV jest jedynym przykładem rekreacyjnego wykorzystania XIX-wiecznych fortyfikacji. Jest przykładem pozytywnym, jednak ograniczony zasięg oddziaływania tej atrakcji pokazuje, że szersze wykorzystanie fortów na te cele wymaga zaangażowania władz miejskich, być może przy udziale kapitału prywatnego lub funduszy Unii Europejskiej. Potrzeba takiego zaangażowania jest coraz bardziej zauważana. W Strategii Rozwoju Miasta z 2002 roku wymieniana jest „Promocja nowego produktu turystycznego – Toruń twierdzą średniowieczną i XIX wieku”, jednak brak konkretnych propozycji dotyczących tworzenia tego produktu. W 2004 roku Miejski Konserwator Zabytków przedstawił koncepcję „Fortecznego Parku Kulturowego Twierdzy Toruń”. Trwają prace przygotowawcze do tworzenia projektu Parku. Park miałby objąć kilka najcenniejszych fortów oraz

pozostałości fortyfikacji pierścienia wewnętrznego. Środki na zagospodarowanie fortów pochodzą m.in. z Lokalnego Programu Rewitalizacji na lata 2007-2013.

Podsumowanie

Istnienie twierdzy w Toruniu miało znaczący wpływ na rozwój ekonomiczny i demograficzny miasta. Było to oddziaływanie zarówno pozytywne (jak napływ robotników zatrudnionych przy rozbudowie fortyfikacji), jak i negatywne (zniszczenia miasta i ograniczenia rozwoju przestrzennego). Realizacja funkcji obronnej wpłynęła też znacząco na strukturę przestrzenną miasta. Twierdza „zabezpieczyła” cenne tereny wokół śródmieścia, co umożliwiło otoczenie Starego Miasta pierścieniem zieleni, wyprowadzenie z niego ruchu i wybudowanie szeregu potrzebnych budynków publicznych. Dziś prawidłowe wykorzystanie fortecznego dziedzictwa Torunia może rozwinąć i uatrakcyjnić jego ofertę turystyczną, jak i poprawić jakość życia mieszkańców przez zagospodarowanie fortów jako terenów rekreacyjnych.

Bibliografia

- Baranowska M., 2007, *Koncepcja zjawiska fringe belt*. [w:] XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Polska geografia osadnictwa. Dotychczasowy dorobek. Program badań, Łódź.
- Biskup M., 1983, *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*. PWN, Warszawa-Poznań-Toruń.
- Kwiatkowska E., 1973, *Rozwój przestrzenny Torunia*. Acta Universitatis Nicolai Copernicus, Geografia X, Zeszyt 32, 187-207.
- Lokalny program rewitalizacji na lata 2005-2006*, 2005, Urząd Miasta Torunia.
- Przybyszewski K., 1994, *Toruń w drugiej Rzeczypospolitej 1920-1939. Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń, 128-139.
- Strategia rozwoju miasta Torunia*, 2002, Urząd Miasta Torunia.
- Strategia rozwoju miasta Torunia na lata 2008-2020*. Projekt, 2007, Urząd Miasta Torunia.
- Tłoczek I., 1971, *Toruń w latach 1930-1939. Wspomnienia urbanisty*, Rocznik Toruński 5, Toruń, 141-156.

Toruński Serwis Turystyczny:	www.turystyka.torun.pl .
Tow. Przyjaciół Fortyfikacji, Oddział Toruński:	www.torun.tpf.pl .
Przed. Turystyczno-Gastronomiczne Twierdza Toruń:	www.fort.torun.pl .